

HAJDÚ ZOLTÁN

ÁLLAMHATÁROK, PERIFÉRIÁK, HATÁRVILÁGOK A KÁRPÁT-MEDENCE ÉSZAKKELETI SZEGLETÉBEN A KÉTPÓLUSÚ VILÁG ÖSSZEOMLÁSA UTÁN, AZ EURÓPAI UNIÓS CSATLAKOZÁSOK ELŐTT

Bevezetés

A Kárpát-medence északkeleti szegletét a történeti magyar térszemléletben Északkeleti-Felvidéknek nevezzük.¹⁶³ (Ezt ma már egyetlen érintett szomszédos közösség sem tartja magára nézve elfogadhatónak.) Magterülete a mai Kárpátalja. Ma Lengyelország, Szlovákia, Magyarország, Románia, Ukrajna szomszédos, belső és közös külső periférikus területei jelentik az „államhatárok szabdalta térséget”. A földrajzi nagytáj egyes részei történetileg, különösen a 20. században, többször uralomváltók voltak (1920, 1938, 1939, 1940, 1945), szinte mindenkor államterületi perifériaként fejlődtek. A többszöri területi-, államhatár- és uralomváltások szinte permanens „átmeneti” tudatot alakítottak ki a térségben élő sok nemzet és nemzetiség körében.

A kétpólusú világ időszakában a Szovjetunió „nyugati éke” (Kárpátokon túli terület, magyar térszemléletben Kárpátalja) határozta meg a szűkebb szomszédosági környezet kapcsolatrendszerét, méghozzá sajátos módon a „szocialista vasfüggöny” kialakításával (lényegében már 1945-ben) és működtetésével az ország megszűnéséig. A szigorúan ellenőrzött kettős drótkerítésen csak az úgyszintén szigorúan ellenőrzött, tudatosan korlátozott számú határátkelők biztosították a nagymértékű nyersanyag, áru, haditechnika, a hivatalos-intézményes kapcsolatok, valamint a szinte minimálisra korlátozott "magán kapcsolatok" fenntartását. 1988-tól kezdve fokozatos „enyhülés” következett be a szovjet határpolitikában, 1989-ben új határátkelők nyíltak meg, különösen Magyarország irányában.

A lengyelországi, magyarországi, csehszlovákiai, romániai belső rendszerváltásokat kísérte a Szovjetunió belső átalakulása, majd válása, végül felbomlása 1991 karácsonyán. Ukrajna független állammá vált ismét, s új államépítési filozófiájában és gyakorlatában keveredtek a szovjet, a történeti saját, s részben az újrafogalmazódó belső nacionalista megfontolások. Csehszlovákia „báronyos szétválása” (1993. január 1.) után Szlovákia is ismét független állammá vált, s kereste saját állam-, nemzet- és társadalomépítési útját. A „csak” társadalmi, gazdasági, politikai rendszert váltó országok (Lengyelország, Magyarország,¹⁶⁴ Románia) is új kihívásokkal találták szembe magukat, s részben történeti tapasztalataik bázisán, részben nacionalista színezettel adtak válaszokat az időszak problémáira.

A perifériák, különösen az államhatárok által szabdalta perifériák mind az országokon belül, mind pedig az országok között sajátos és kényes társadalmi, gazdasági, politikai, biztonságpolitikai stb. kérdéskomplexumot képeznek. Minden nemzetközi, vagy belső politikai váltás, „rezdülés” megjelenik a lakosság körében a kapcsolatok alakításánál. Így azok „felülről determináltak”. Az államok szinte minden tekintetben meghatározóak maradtak mind a határ menti térségek, mind a határokon átnyúló folyamatok formálásában.

Magyarország és Lengyelország 1999-ben csatlakozott a NATO-hoz, majd Szlovákia és Románia is a szervezet tagjává vált. 2004-ben Lengyelország, Magyarország, Szlovákia az EU tagjává vált, s Románia is 2007-ben. Különösen az EU csatlakozások teremtettek a későbbiekben új feltételeket és lehetőségeket a határokon átnyúló együttműködések számára. Ukrajna számára az EU szomszédosság eltérő módon kezelt kérdéseket vetett fel a szomszédosság kialakulásától kezdve.

Az elemzés során az egész térség általánosabb jellegű problémáinak a válaszására vállalkozunk, de – a terjedelmi korlátok között - érintjük a határon túli magyarság helyzetének, a nagytérségi folyamatokba való beágyazódásának, a többségi közösségekhez és az anyaországhoz fűződő kapcsolatainak alakulását is.

2. Egymás mellettiség, avagy együttélés?

A Kárpát-medence természetföldrajzi értelemben az Alpok, a Kárpátok, a Dinári-hegység által meghatározott, nagyrészt zárt, szinte klasszikus medence. A medence nem csak formális tekintetben osztható két

¹⁶³ A mai magyar földrajztudomány meghatározó vonulata a Kárpát-medence regionális struktúráit feldolgozva elszakadt a történeti felfogástól. A Kárpát-medence földrajza (Dövényi Zoltán főszerk. 2012) külön egységben elemezte a Felvidéket, a Kárpátalját és Erdélyt.

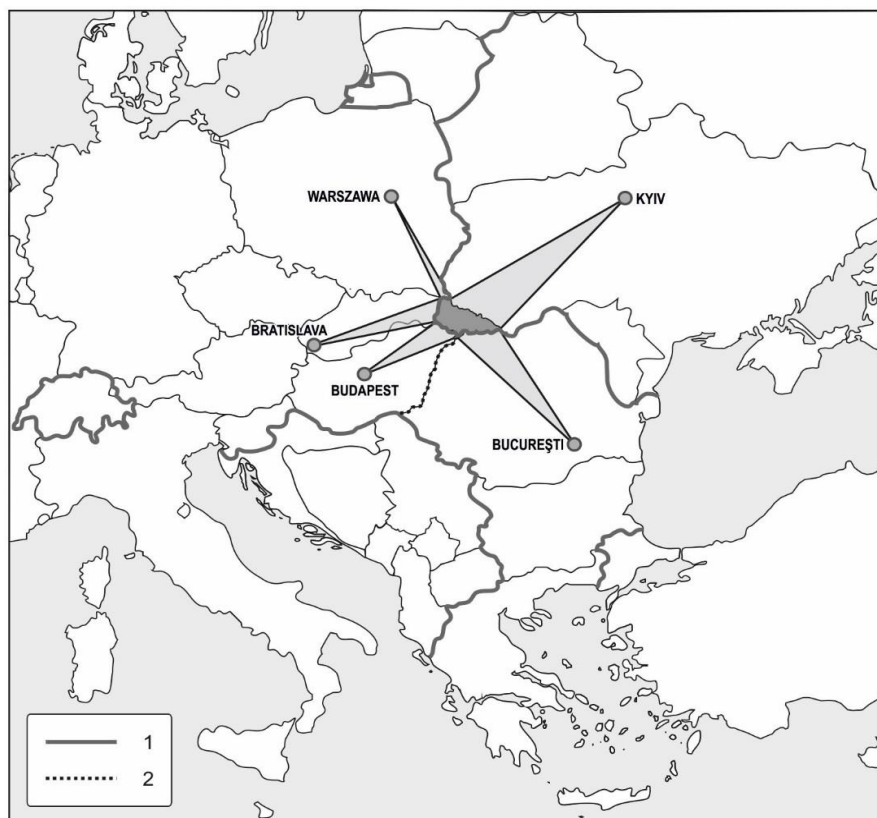
¹⁶⁴ A Horváth Gyula sorozatszerkesztésében, az MTA RKK szervezésében elkészült és megjelent Kárpát-medence régiói sorozat térségünket érintő kötetei (Baranyi Béla szerk. 2009: Kárpátalja, Baranyi Béla szerk. 2008: Észak-Alföld, Horváth Gyula szerk. 2006: Északnyugat-Erdély, Horváth Gyula szerk. 2004: Dél-Szlovákia) az egyes országok térségünkben lévő periférikus területeiről adtak átfogó képet.

„félmedencére”. A Kárpátok által ténylegesen lehatárolt hatalmas „félmedence” északkeleti része a hegység legkeskenyebb, leginkább átjárható része.

A mai államföldrajzi viszonyokat tekintve az „északkeleti szeglettel” kapcsolatban meg kell állapítanunk, hogy a térséget illetően az ukrainai Kárpátokon túli terület (Kárpátalja) sok szempontból kitüntetett helyzetben van. A szovjet örökségnek köszönhetően egyedül Ukrajna ezen „ékterülete” határos minden más érintett ország határ menti területeivel. Lengyelország szempontjából ez a közös határpont csaknem érdektelen, a kétoldalú és távolsági kapcsolatok fő tengelye jóval északabbra van. Románia felé kicsi a jelentősége az itteni közös határnak, a kétoldalú kapcsolatok meghatározó közlekedési vonalai jóval keletebbre húzódnak. Szlovákia és Magyarország szempontjából viszont Ukrajna tekintetében az itteni közös határszakaszok és határon átnyúló kapcsolatok teljes körűek. A közös hármashatár érintkezési pontja (Tiszacsernyő, Csap, Záhony) Európa egyik legnagyobb vasúti átrakó körzeteként funkcionált évtizedeken keresztül. A jelentősége az átrendeződések következtében csökkent, de ma is valós lehetőségeket hordoz.

Ukrajna függetlenedési folyamata és belső viszonyainak újrendezési kérdései egyszerre vetődtek fel 1990-1991-ben. A kárpátaljai magyarság szinte egyöntetűen támogatta az ország függetlenségének a kivívását, de ezzel együtt megerősítette a kárpátaljai területi autonómia kialakítására vonatkozó igényét is. Ukrajna függetlensége perfektuálódott, a területi autonómia és a magyar autonóm körzet kialakításának kérdése azóta is a „levegőben lóg”.

1. ábra: Az államhatár-perifériák összekötő területe Kárpátalja
Jelmagyarázat: 1. az Európai Unió határa, 2. államhatárok

Forrás: Hajdú Z. (szerk.) 2015

Az 1990-es évek legelején az összeomlások, újrakezdések időszakában valódi félelmek jelentek meg a térségben az etnikai, nemzetiségi problémák kiéleződése okán. A Szlovákia, Ukrajna, Románia közös határ menti területein élő magyarság számára a belső társadalmi, gazdasági, politikai rendszerváltások általános hatásai mellett megjelentek a nemzetiségi, kisebbségi lét sajátos, inkább hátrányos elemei is. (A nyelvtörvények, az oktatási törvények stb. a nemzetállamok építését szolgálták minden szomszédos államban.) A határok megnyitása Magyarország felé, a magyar–magyar kapcsolatok épülése előnyöket is hordozott.

A Kárpát-medence északkeleti szegletében, döntően a síksági részeken élő magyarság legnagyobb létszámú közösségét a Kárpátalja területén élő magyarok alkották a rendszerváltás időszakában (KOC SIS és KOC SISNÉ HODOSI, 1991). Szlovákiában „a Kassától keletre” élő magyarok a keskeny határ menti sávban élnek, legnagyobb számban a történelmi Zemplén megye bodrogközi területein és a volt Ung megye „áteső” településeinek egy részén. Romániában a magyar–ukrán–román hármashatár térségében (Szatmár és Máramaros megye) az alföldi területek magyar lakossága a legjelentősebb (GYURGYÍK és SEBŐK (szerk.), 2003).

A kétoldalú államközi kapcsolatok formálódásában kitüntetett szerepet kaptak a nemzeti kisebbségek jogaival és az államhatárok elismerésével kapcsolatos megállapodások. Ha csak a magyar–ukrán relációt részletezzük egy kicsit, akkor ki kell emelnünk a Budapesten 1991. május 31-én aláírt magyar–ukrán jegyzőkönyvet – Ukrajna ekkor még a Szovjetunió tagállama – a két ország együttműködésének elveiről, illetve a nemzeti kisebbségek jogairól. A nagy belső és nemzetközi visszhangot kiváltó kormányközi megállapodás az „Alapszerződés” volt, melyet a Magyar Országgyűlésben hihetetlenül éles viták után tudott csak elfogadtatni az Antall-kormány. A Szlovákiával és Romániával megkötött alapszerződések már kisebb vitákat váltottak ki.

A kétoldalú és többoldalú államközi kapcsolatok alakulása szinte lenyomat jelleggel jelent és jelenik meg a területközi, településközi határon átnyúló kapcsolatokban, azon túl, hogy néha a mikro jellegű érdekek is szerepet kapnak azok formálásában.

3. Két eltérő jellegű és tartalmú euroregionális szerveződés

3.1 A Kárpátok Eurorégió

Alapvetően biztonságpolitikai megfontolások vezették a nemzetközi, főként amerikai politikai tényezőket a Kárpátok (eredetileg Kárpátok–Tisza lett volna, de a Tisza „bevétele” gondot okozott a külföldi partnereknek) Eurorégió tervének kidolgozásában, majd intézményesülésének az elősegítésében. 1993. február 14-én alakult meg Debrecenben lengyel, magyar, szlovák, ukrán területi közigazgatási egységek részvételével (mintegy 53 ezer km² területet és 5 millió főt összefogva), majd 1997-ben csatlakoztak az érintett román régiók is (2. ábra). Az óriási terület (ekkor 161 ezer km²), a nagy népességszám (16 millió fő) „nagy országnyi” formációt képezett (www.carpatianeuroregio.org).

A határokon átnyúló együttműködések tervezése megindult, érték is el kisebb sikereket, de az egész térséget átfogó, s különösen nem átformáló folyamatokról és eredményekről nem beszélhetünk. A szerveződés működése különböző okoknál fogva többször megakadt (SÜLI-ZAKAR 2003) Lengyelország, Szlovákia, Magyarország, majd Románia EU belépése minden tekintetben új helyzetet teremtett az egész térségben.

2. ábra: A Kárpátok Eurorégió közigazgatási egységei, 1997

Forrás: www.carpatianeuroregio.org

3.2 A „megyetörténeti” alapokon álló Zemplén Eurorégió

A korábban kialakult terület- és településközi együttműködések kiszélesítésének reményében hívták életre Magyarország és Szlovákia közös EU csatlakozása előtt egy héttel az eurorégiót (3. ábra) A Sátoraljaújhely központú Zemplén Regionális Vállalkozásfejlesztési Alapítvány, és a Királyhelmeceen működő Királyhelmecei Regionális Fejlesztési Ügynökség osztott módon készítette elő a szerveződést, majd vált az együttműködés motorjává. A megfogalmazott célok területközi, gazdasági dominanciával bírtak, de a lakosságközi (magyar–

magyar, magyar–szlovák) kapcsolatok fejlesztését is kiemelten kezelték. A történelmi Zemplén mellett a tágabb környezetet illetően számoltak Unggal és Ungvárral is.

Az együttműködés szorgalmazója Sátoraljaújhely volt, a történelmi Zemplén megye egykori központja. A valóságos települési „erőviszonyok” alapvetően megváltoztak a több évtizedes csehszlovák településfejlesztési politika eredményeként. Sátoraljaújhely volt járási székhelyei közül egyesek „túlfutottak” a városon (népességszám, gazdasági potenciál, intézményi ellátottság), mások pedig „ráfutottak”. Bonyolultabbá váltak a városközi együttműködés keretei a későbbiekben az EU keretei között.

3. ábra: A Zemplén Euro régió területe

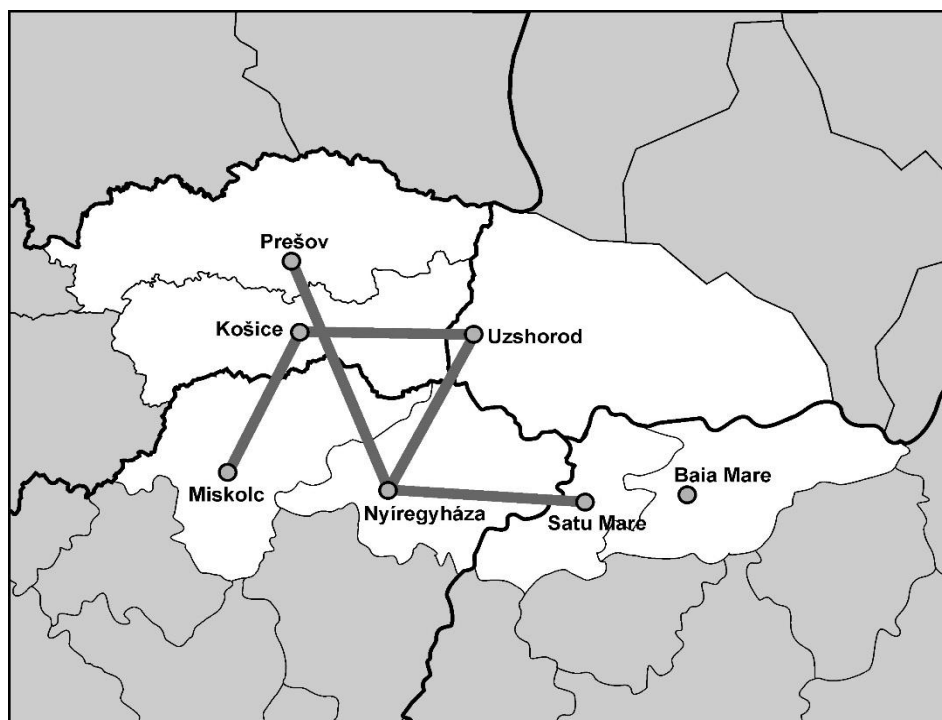
Forrás: www.zrva.hu/euroregio.html

4. Testvérvárosi kapcsolatok

A több évtizedes államszocialista korszakban lényegében leépültek a határ mentén fekvő, a „bennfoglaló országok” által eltérő módon fejlesztett, egyes esetekben korlátozott városok közötti kapcsolatok. A rendszerváltások és a határnyitások után természetes módon „ismertek újra egymásra”, különösen a nagyobb városok között jöttek létre a testvérvárosi kapcsolatok. Ezek a kapcsolatok, ha nem is hoztak hatalmas áttöréseket, de egy tekintetben eredményesnek minősíthetők: az egymásról, egymás helyzetéről, lehetőségeiről való tudást megteremtették, illetve elmélyítették.

A testvérvárosi kapcsolatok fejlesztésének térségi motorja Nyíregyháza lett, mely különösen Ungvárral, részben pedig más városokkal alakított ki eredményes együttműködési kapcsolatokat.

4. ábra: Testvérvárosi kapcsolatok, 2015

Forrás: Hajdú Z. (szerk.) 2018

5. Határátkelő-nyitási bonyodalmak

A határátkelők nyitása egyetlen országban sem helyi, vagy regionális kompetencia, hanem államközi döntés kérdése. A négy új határátkelő megnyitása – hosszú előkészítés után – szinte örömműnnp számba ment a magyar–szovjet határon 1989 februárjában. (A határátkelők megnyitását a gorbacsovi politika tette lehetővé. Megváltozott a Szovjetunió határpolitikája a „testvéri szocialista országok” irányában.) Az államközi döntéssel közúton átjárhatóvá vált a korábbi szocialista vasfüggöny, alapvetően megjavultak a lakossági kapcsolattartás feltételei és lehetőségei. A döntés szinte azonos időpontban született meg, mint a nyugati vasfüggöny lebontása. Ezzel szemben – már a rendszerváltások után – két új határátkelő (egy a magyar–szlovák, egy pedig a szlovák–ukrán határon) – nyitása sokkal bonyolultabb volt, s lényegében mindkét esetben külső nyomásgyakorlásra is szükség volt hozzájuk.

6. Kiszelmenc–Nagyszelmenc

Az új Szlovákia és a független Ukrajna közös, sztálini öröksége volt az államhatár által kettéosztott, döntően magyar lakosságú települések elzárása egymástól. Az önállóság megszerzése után egyik új államnak sem az volt az első gondja, hogy új határátkelőt létesítsenek a „magyarok számára”.

Kárpátaljai, szlovákiai magyarok kezdeményezésére, a külföldi (főleg az USA-ban élő) magyarok erőteljes támogatásával (az ügyben meghallgatást tartott az amerikai Szenátus) és a magyarországi kormányzatok diplomáciai munkájával 2005 decemberében – mintegy „karácsonyi ajándékként” – megnyílt a gyalogos közúti határátkelő a két ország, a két szétszakított település között. A két ország és az európai térség állampolgárai vehették igénybe, gyalogosan és kerékpárral közlekedve.

A határ megnyitása többféle hatást váltott ki, illetve sajátos mikro szintű határvilágot alakított ki mindkét oldalon. Az ukrán oldalon valóságos vásári kereskedelmi központ jött létre, szinte minden kapható. (Leginkább magyarok, szlovákok, ukránok a vásárlók.) A szlovák oldal sajátos „gépkocsi parkoló sújtotta térséggé alakult”. Különösen a nagy ünnepeket megelőző időszakban több száz Közép- és Nyugat-Európából érkező ukrain vendégmunkás hagyta gépkocsiját a szlovák oldalon hazalátogatása időszakára.

A korábban csendes, szinte minden tekintetben zárt világ a határátkelő nyitása után „zajossá vált”. A helyi lakosok a „határérdekeltségük függvényében”, a negatív következményeket is elviselve alkalmazkodtak az új feltételekhez s éltek a lehetőségekkel.

6.1 Pácín–Nagykövesd

A kettévágott Bodroghköz zárt világ volt az államszocialista korszak egészében, nem volt határátkelő a hosszú bodroghközi közös szakaszon. Az új szlovák–magyar határ megnyitásának igénye a mindkét oldalon élő magyarok részéről fogalmazódott meg. A magyar oldalon Pácín, a szlovákon Nagykövesd polgármestere vállalták fel a küzdelmet. Nem volt egyszerű dolog a két „baráti, visegrádi ország” között határátkelőt nyitni a rendszerváltások után sem. A szélesebb körű politikai vita, a két polgármester 13 napos éhségsztrájkja, a látványos, határon átnyúló ebédelés stb. (de főképpen hazai és nemzetközi visszhang) kellett ahhoz, hogy 1995-ben megnyíljon az átkelő. (Ha az ember megnézi a pácini kastélymúzeum különtermének a kiállítását a határátkelő megnyitásáról, akkor a szinte teljes dokumentációt tanulmányozva mélyen elgondolkodhat az egyén, a közösség, az állam, a nemzetközi tényezők stb. mozgásterének alakulásáról a kétpólusú világ összeomlása utáni időszak eltérő szinteken megjelenő sajátos érdekrendszeréről.)

6.2 Egy kis „határzárás” – majd újra nyitás

Sátoraljaújhely és a szlovákiai Slovenské Nové Mesto között a történelmi határátkelő Sátoraljaújhely belvárosától gyalogosan néhány percre jött létre 1920-ban. Nem igazán nagy kapacitású volt, de a szinte mindig korlátozott közúti és gyalogos forgalmat le tudta bonyolítani. Az EU tagságra készülve a város északi részén új határátkelő nyílt, mely a várható megnövekedett forgalmat jobban ki tudta szolgálni.

A régi határátkelő „leértékelődött”, de mind a szlovák, mind pedig a magyar oldalon élők számára ez maradt a városi kapcsolattartás hordozója, az új inkább a távolsági forgalmat szolgálta ki. A két ország schengeni belépése után minden tekintetben megszűnt az ellenőrzés a közös határon, illetve átkelőn. Slovenské Nové Mesto képviselő testülete, illetve polgármestere virágládákkal keresztben eltorlaszolta a gépkocsi forgalom lehetőségét. (A szlovák település polgármesterével készített személyes interjúm során a polgármester alapvetően környezet- és zajvédelmi kérdésként fogalmazta meg a határforgalom korlátozásához való viszonyát.) A helyi közvélekedés ezt a helyzetet nevezte „újhelyi vasfüggönynek”. A kérdés végül is a két kormányzat szintjén oldódott meg, újrainyitották a gépkocsiforgalom előtt az átjárás lehetőségeit.

Ha a határátkelő legszűkebb környezetében vizsgálódunk, akkor azt kell megállapítanunk, hogy mindkét fél oldaláról egyfajta „történelmi jelképverseny” (tudatosan nem nevezzük háborúnak) folyik. A határ szlovák oldalán (az egyik újhelyi lakótelep közvetlen szomszédságában megépült játszótér) használatának lakóhely szerinti önkormányzati korlátozása – amelyet hatalmas színes tábla ismertet a játszótér megközelítőkkel – a legrosszabb üzenet a felnövő nemzedékek számára...

7. Összegzés

Az 1989–1993 közötti globális, európai változásoknak meghatározó eleme az volt, hogy összeomlott a szocialista világrendszer, felbomlott annak meghatározó tényezője, a Szovjetunió, függetlenné vált Ukrajna, szétvált Csehszlovákia, eltűnt a korábbi szocialista vasfüggöny a szovjet határokról. Az államhatárok nem változtak meg a hatalmas átrendeződésben (ez a térségben élők számára szinte „meglepetés” volt), de alapvetően átalakultak a határok funkciói. A határok már nem csak elválasztottak (sajnálatos módon ebben a térségben ez a szerepük erőteljesebben megmaradt, mint más, szerencsésebb sorsú területeken), hanem – ha néha jelentős küzdelmek árán is – össze is kötöttek a megnyíló új határátkelők révén.

Nem vált minden gondtalanná az itt élő népesség számára, a pozitív változások meghatározó tartalmi elemei mellett negatív hatások egyaránt érintették az adott többségi és kisebbségi lakosságot. A kisebbségek helyzete – így a három szomszédos ország határterületein élő magyarságé is – annyiban volt kedvezőtlenebb, hogy őket még járulékosan sújtotta az új államok nemzetpolitikai és nyelvpolitikai törekvéseinek az alakulása is.

Az Európai Unió a korszak kezdetén alapvetően a térségi biztonságban volt érdekelt, majd az integrációs folyamatok kiszélesedése után – ma már csak Ukrajna nem tagja a szervezetnek – szorgalmazója és részben anyagi finanszírozója is lett a határokon átnyúló kapcsolatoknak.

A térségben élő, vállalkozó kedvű lakosság viszonylag „korán ébredt”, hátrányos és periférikus helyzetét tömegesen próbálta meg a határokon átnyúló mikro szintű kapcsolatok tömegesítésével, a sajátos határvilág és határgazdaság kialakításával előnyére változtatni. Az érintett államok változó szabályozásokkal reagáltak a lakosság korrekciós törekvéseire, a szürke és a fekete különböző árnyalataival illetett, tömegesedett kapcsolatok felszámolására törekedtek.

Irodalom

- Baranyi Béla (szerk.) (2008). *Észak-Alföld*. A Kárpát-medence régiói, 8. Budapest–Pécs: MTA Regionális Kutatások Központja, Dialóg Campus Kiadó.
- Baranyi Béla (szerk.) (2009). *Kárpátalja*. A Kárpát-medence régiói, 11. Budapest–Pécs: MTA Regionális Kutatások Központja, Dialóg Campus Kiadó.
- Dövényi Zoltán (főszerk.) (2012). *A Kárpát-medence földrajza*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Gyurgyik László és Sebők László (szerk.) (2003). *Népszámlálási körkép Közép-Európából, 1989–2002*. Budapest: Teleki László Alapítvány.
- Hajdú Zoltán (2015). Kárpátalja: egy államhatárokra vetett régió? In Ricz András és Takács Zoltán (szerk.), *A régió TÍZ próbája* (pp. 127–140). Szabadka: Regionális Tudományi Társaság,
- Horváth Gyula (szerk.) (2004). *Dél-Szlovákia*. A Kárpát-medence régiói, 2. Budapest–Pécs: MRT Regionális Kutatások Központja.
- Horváth Gyula (szerk.) (2006). *Északnyugat-Erdély*. A Kárpát-medence régiói, 4. Budapest–Pécs: MTA Regionális Kutatások Központja, Dialóg Campus Kiadó.
- Kocsis Károly és Kocsisné Hodosi Eszter (1991). *Magyarok a határainkon túl – a Kárpát-medencében*. Budapest: Tankönyvkiadó.
- Molnár József és Molnár D. István (2003). Kárpátalja népessége és magyarsága a 2001. évi ukrainai népszámlálás hozzáférhető eredményeinek a tükrében. In Gyurgyik László és Sebők László (szerk.), *Népszámlálási körkép Közép-Európából, 1989–2002* (pp. 62–79). Budapest: Teleki László Alapítvány.
- Süli-Zakar István (2003). *A Kárpátok Eurorégió tíz éve*. Debrecen: DE Kossuth Egyetemi Kiadó.

Források

Carpatian Euroregion. www.carpatianeuroregion.org

Zemplén Eurorégió. www.zrva.hu/euroregion.html